

גן בעדן מקדם

מסורות גן עדן בישראל ובעמים

בעריכת
רחל אליאור

סכוליון – מרכז למחקר רב תחומי בלימודי היהדות
המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל
הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים

עריכת הלשון: יחזקאל חובב

ההפצה: הוצאת מאגנס

ת"ד 39099, ירושלים 91390, טל' 02-6586659, פקס' 02-5660341

www.magnespress.co.il

כל הזכויות שמורות

להוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס

האוניברסיטה העברית

ירושלים תש"ע / 2010

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם
לאחסן במאגר מידע, לשרד או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני
או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי בכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

מסת"ב 9-461-493-965-978 ISBN

מסת"ב 6-462-493-965-978 ebook ISBN

נדפס בישראל

סדר ועימוד: גרינהויז – הרצליה

תוכן עניינים

1	פתח דבר
5	מבוא

א. גן עדן בעת העתיקה

63	יאיר זקוביץ: עץ הדעת הוא עץ החיים? נתן וסרמן: 'הנה הארץ התגלתה בכל חמדתה...': הערות על מסורות
71	גן העדן ובריאת העולם במסופוטמיה העתיקה ובמקרא לאה מזור: מסע נחל הפלאים מן המקדש אל הים (יחזקאל מז, א-יב) – סילוק התווה ובריאה חדשה
81	רחל אליאור: 'גן עדן קדש קדשים ומשכן ה' הוא'
105	

ב. גן עדן בשלהי העת העתיקה

145	סרג' רוזר: ספר 'מערת גֵּזָא' על המרחק הגאוגרפי והלשוני בין גן עדן לירושלים סרגיי מינוב: המיניות בגן עדן בראי פרשנות המקרא בשלהי העת העתיקה – בין חז"ל לאבות הכנסייה
158	חנה וורסמן: פיתוי וחטא בספר אדם וחווה
173	נורית הירשפלד: מאיזה אילן אכלו אדם וחווה בגן עדן? קריאה בבראשית רבה פרשה טו
191	

ג. גן עדן בתפילה ובעולמם של חכמים

207	דליה מרקס: 'ומסתרתא זו גן עדן': גן עדן בתפילות ישראל
225	אביגדור שנאן: 'נכנסו בחייהם לגן עדן'

ד. גן עדן בימי הביניים

- 241 אמתי הראש: 'ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים':
גן עדן ביצירתו של שלמה אבן גבירול
מיכה גורמן: החוק התורני כשיבה לגן עדן:
254 עיון בתפיסת החוק של הרמב"ם
269 עודד ישראלי: עץ החיים ושורשיו – הורתו ולידתו של סמל קבלי
אלישבע רבל נהר: בין שמים לארץ:
290 הסולם השמימי באמנות היהודית והנוצרית בימי הביניים
309 איתמר תיאודור: כוכב הפרות – גן העדן העליון במסורת הקרשנאיסטית

ה. גן עדן בעת החדשה

- דוד פישלוב: 'אבל עלינו לעבד את גננו':
325 גן העדן האבוד/המצוי ב'רוביניזון קרוזו' וב'קנרד'ר'
339 יחיל צבן: 'מקום לאהבה': ספרות ההשכלה ו'המקום הנחמד'
יהודה מורלי: מהפכה בגן העדן:
359 ייצוגים בימתיים וקולנועיים של המושג 'גן עדן' במאה העשרים
370 אורי הולנדר: מילוש נכנס לפרדס

ו. גן עדן בסוציולוגיה, בפסיכולוגיה ובאנתרופולוגיה

- יורם בילו: 'פתחו של גן עדן' בבית שאן:
379 בין סמל אישי למסורת תרבותית במקום קדוש
חיים נוי: 'גן עדן של תירות ונופש 90 דקות מתל־אביב':
395 מרחבי נופש במבט ביקורתי
410 אדם קליין־אורון: חזון אחרית הימים בתקשור במאה העשרים:
מעידן הדלי לעידן החדש
427 מפתח עניינים

'ומסתרתא זו גן עדן': גן עדן בתפילות ישראל*

דליה מרקס

התפילה היא מקום המפגש בין ההלכה ומערכת האמונות והדעות ובין החיים. סידורי התפילה וסדריה משקפים לא רק אידאולוגיה ותאולוגיה אלא גם את הדרכים שבהן המתפללים רואים את עצמם ומבינים את עולמם. על כן, נצפה למצוא בתפילה ביטוי להווייתם של המתפללים, לצורכיהם, לחרדותיהם הכמוסות ביותר ולתקוותיהם העמוקות. הליטורגיה נותנת ביטוי לקולות רבניים סמכותיים אבל מדי פעם בפעם מציצים בה מבין השיטין גם קולות עממיים ולא ממסדיים.¹ מה נוכל ללמוד על הזכרת עניין כלשהו בתפילה? לעתים המצב, הזמן או נושא התפילה מזמנים אותו. כך, דרך משל, לא נתמה למצוא הודיה על האוכל בברכת המזון, אזכור שמחת הנישואין בברכת חתנים או אזכורם של הנביאים בברכות ההפטרה. לעומת זאת אנו עשויים לשאול מה לירושלים ולברכת המזון, לברכות ההפטרה או לשבע ברכות.² אין זאת אלא שהופעת עניין כלשהו בסידור, בעיקר אם אינו צפוי מצד המצב או הנושא, משקפת את חשיבותו בעיני יוצרי התפילה, למחברי התפילה או לעורכי החטיבה היה חשוב להנכיח אותו בחוויית המתפללים, ואלה מצדם ייחסו לעניין זה חשיבות הואיל והוא נכלל בתפילה. בחינתן של היקריות לא צפויות מעין אלה יכולה לשמש מעין אבן בוחן לנושאים שניסרו

* הציטוט שבכותרת המאמר לקוח מבראשית רבה א, ו, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 3. אני מבקשת להודות לפרופ' אביגדור שנאן, לד"ר יהושע גרנט ולגב' חסיה גל על הערותיהם החשובות.

1 דוגמה לכך היא אמירת 'כל נדרי' ביום הכיפורים. אמירת נוסח משפטי זה עוררה התנגדויות רבות ואף כונתה 'מנהג שטות' (סידור רב עמרם גאון, מהדורת דניאל גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' קסג), ואף על פי כן נשאר 'כל נדרי' במחזור התפילות, ככל הנראה בשל חיבת הציבור ובשל חשיבותו של התוכן הסמלי שלו, לא פחות מן התוכן המילולי. ראו: שלמה דשן, 'חידת 'כל נדרי': בירור אנתרופולוגי והיסטורי', פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה, בעריכת עמנואל אטקס ויוסף שלמון, ירושלים תש"ם, עמ' קלו-קנג.

2 ראו בעניין זה: יוסף היינימן, 'ברכת "כונה ירושלים" בגלגוליה', ספר חיים שירמן, בעריכת שרגא אברמסון ואהרן מירסקי, ירושלים תשל"ל, עמ' 93-101; הנ"ל, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 48-51.

בחלל עולמם של בעלי התפילה (תרתי משמע). אף נוכל לשאול אם היעדרותו של עניין כלשהו מן הסיפור עשויה להעיד על כך שיוצרי התפילה לא ייחסו לו חשיבות.

במאמר זה נבקש לעמוד על אזכורי גן עדן – או שמא נאמר גני עדן – בתפילות ישראל.³ ראשית נבקש לברוק היכן מופיע גן העדן בתפילות, נראה מה טיבם של ההקשרים (הטקסטואליים והמעשיים) המזכירים את גן עדן ומה טיבו של גן העדן הנזכר. לאחר מכן נבחן מה בתפילה או בסיטואציה שבה נאמרת התפילה גרם לאזכורו של גן העדן ונסה להעריך הן את מקומו הן את היעדרותו של גן העדן בליטורגיה היהודית.

לפני שניכנס בעובי הקורה, עלינו לציין שלמונח 'גן עדן' בתרבות ישראל יש משמעויות אחדות. ניתן למנות שלושה 'גני עדן' שונים במקורותינו: גן העדן של ראשית, הנזכר בספר בראשית, שאליו הוכנסו אדם וחוה וממנו גורשו (והוא מכונה באנגלית Garden of Eden או Paradise); גן העדן שאליו מגיעות נשמותיהם של הצדיקים, והוא מתקיים באופן מקביל ובו־זמני לעולמנו שלנו; וגן העדן של אחרית, שיתקיים בקץ העולם (שני האחרונים מכונים באנגלית Heaven).⁴ עם זאת, נראה שבתודעת המתפללים אין בדרך כלל הבחנה ברורה בין המשמעויות השונות של גן עדן והם משמשים יחדיו כמשפחה אחת של משמעויות, כפי שנראה בהמשך.

א. שתיקתו של גן העדן

בבואנו לתור אחר אזכוריו של גן העדן בתפילות ישראל תבלוט לנגד עינינו העובדה שהוא ממעט להופיע בהן. הוא אינו מופיע בתפילות הקבע והחובה, לא בתפילות החול והשבת ולא בתפילות הסדירות של מעגל השנה (להוציא תחינות ופיוטים אחדים). היעדרותו של גן העדן מתפילות הקבע והחובה בבית הכנסת בולטת על רקע ריבוי הבקשות לתחיית המתים, לגאולה, לבואו של משיח בן דוד, לבניין בית המקדש ולהשבת עבודת הקרבנות. למעשה, גן העדן מופיע בשני מקומות בלבד בתפילות שנתקבלו בעם ישראל: (1) בטקס הנישואין; (2) בטקסי השכבה וזיכרון. ואולם שני טקסים אלה משמשים שלבי מעבר מרכזיים בחיי אדם והם נמנים עם מה שנהוג לכנות 'טקסי מעגל החיים', ועל כן שומה עלינו להידרש אליהם.

3 לא נעסוק כאן בשאלות של אחרית הימים, תחית המתים, משיח, גאולה והישארות הנפש אלא בדימויים מפורשים של גן עדן, כפי שהם מופיעים בליטורגיה היהודית.

4 טיפולוגיה זו למדתי ממורי פרופ' אביגדור שנאן.

1. גן העדן בטקס הנישואין
גן עדן של ראשית מופיע בברכה החמישית של שבע ברכות חתנים:

שִׁמְחַת תְּשִׁמַּח רְעִים הָאֲהוּבִים
כְּשִׁמְחָה יְצִירָה בְּגֵן עֵדֶן מְקֻדָּם
בְּרוּךְ אַתָּה ה' מְשַׂמַּח חַתָּן וְכֻלָּה.⁵

אביגדור שנאן עמד על כך שמערך שבע הברכות המציינות את הקמתה של משפחה חדשה ואת בניינו של בית חדש הוא שחזור זוטא של מעשה בראשית על פי סדרו: בריאת העולם, בריאת האדם, בריאת האישה, זיווגם ושמתם.⁶ סיפור הזוג הנישא מותך אל תוך סיפור הבריאה, ולפי עלילת הברכות יש לראות בנישואיו מעין המשך של מעשה הבריאה.

אזכור שהותם של אדם וחווה בגן עדן מובא אפוא כשלב בתולדות הבריאה ואינו עומד בפני עצמו. ואולם, יש עניין מיוחד בציון גן עדן בקשר לנישואים. גן העדן של ספר בראשית מתואר כמקום נטול הבחנות וסייגים כמעט לגמרי, אבל גם כמקום שבו למדו בני האדם להבחין בין טוב לרע. דווקא אדם וחווה (ולא אברהם ושרה, אבות האומה, למשל) נתפסים כזוג הפרדיגמטי והיסודי, אף על פי שקשה לתאר את יחסיהם כמושלמים. יש בזוגיותו של הזוג הראשון עלי אדמות ממד אוניברסלי חובק כול וראשיתי – מהם נברא העולם כולו, כפי שכל זוג עתיד להקים עולם חדש משלו. אדם וחווה היו לבדם בגן עדן ולא היה מי שיפריע להם, ולכן מייחלים לזוג הצעיר שדבר לא יחצוץ ביניהם ואושרם יהיה שלם כמו זה של אדם וחווה. זאת ועוד, נראה שחשוב היה לחז"ל להציג את הזוגיות של אדם וחווה לא רק כזוגיות ראשית ומופתית, אלא גם כנישואין שהקב"ה שימש להם שושבין.⁷

5 ברכה זו, הבנויה במתכונת פיוטית, היא ככל הנראה הברכה החותמת את מערך ברכות הנישואין לפי נוסח ארץ ישראל הקדום. ראו: אביגדור שנאן, "שהכל ברא לכבודו": בריאת העולם ותכליתה בראי ברכת החתנים, על בריאה ועל יצירה במחשבה היהודית – ספר היובל לכבודו של יוסף דן, בעריכת רחל אליאור ופטר שפר, טבינגן 2005, עמ' 76-77. על הברכות, נוסחיהן והמבנה הפנימי שלהן, ראו: עזריאל הילדסהיימר, 'תולדות ברכות אירוסין ונישואין', סיני, יא (תש"ב), עמ' 329-336; דוד פלוסר ושמואל ספראי, 'בצלם דמות תבניתו', ספר יצחק אריה זליגמן, בעריכת יאיר זקוביץ ואלכסנדר רופא, ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 453-461; שנאן, שם. על ממדים הלכתיים הכרוכים באמירת שבע ברכות, ראו: ישראל תא שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשס"ג, עמ' 188-196.

6 שנאן (לעיל, הערה 5), עמ' 76. יש לשים לב שהברכות כמעט שאינן עוסקות בבריאה הקוסמית של העולם ומתמקדות בעיקר בבריאת אדם וחווה ובזיווגם בגן עדן, ודבר זה הוא המזמן את אמירת הברכות.

7 וכך נאמר בבראשית רבה: 'ר' איבו ואמ' לה בשם ר' בניה ותני לה בשם ר' שמעון בן יוחי: קישטה ככלה והביאה לו... ר' חמא בר' חנינא: מה את סבור שמתחת חרוב

מוטיב בריאת העולם וגן העדן בזיקה לחתונה כבר מופיע בספרות הבית השני, בתפילתו של טוביה ערב נישואיו לבחירת לבו, שרה, שכל חתניה הקודמים מתו כליל כלולותיהם. תפילה זו מזכירה את בריאתם של אדם וחוה, את זיווגם ואת צאצאיהם, בני האדם:

ויהי כאשר נסגרו שניהם ויקם טוביה מן המטה ויאמר קומי אחותי ונתפלל כי ירחם עלינו ה': ויחל טוביה ויאמר ברוך אתה אלהי אבותינו וברוך שמך הקדוש והנכבד לעולמים יברכוך שמים וכל ברואיך: אתה עשית אדם ותתן לו עזר את חוה אשתו למשענת מהם נולד זרע בני האדם אתה אמרת לא טוב היות האדם לבדו נעשה לו עזר כנגדו: ועתה ה' לא לזנונים אני לוקח את אחותי זאת כי אם באמת צוה נא כי אמצא רחמים וכי אזקין עמה יחד: ותען אחריי אמן.⁸

גן העדן היה נושא פופולרי למדי בדרשות חתונה נוצריות ובכתובות שומרוניות, כפי שמעידים פלוסר וספראי.⁹ הוא מופיע אף בפיוטים אחדים, למשל ביוצר 'אדון מגיד מקדם', שחיבר ר' אמיתי בירבי שפטיה לכבוד נישואי אחותו כסאיא;¹⁰ או

אחד או מתחת שקמה אחת הביאה לו? אלא משקישטה בכ"ד תכשיטין ואחר כך הביאה לו' (יח, א, מהדרת תיאודור-אלבק, עמ' 161). וראו: עדיאל שרמר, זכר ונקבה בראם: הנישואים בשלהי ימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשס"ד, עמ' 48-50; Michael Satlow, *Jewish Marriage in Antiquity*, Princeton, 2001, pp. 42-67. נזכיר כאן את השאלה: האם אדם וחוה קיימו יחסי מין בגן עדן או רק לאחר הגירוש. בשאלה זו נחלקו כידוע היהדות הרבנית והנצרות. חוקר הפיוט יוסף יהלום עמד על כך שבפיוטי העבודה (ראו להלן) מתואר מימוש הקשר הזוגי בין אדם לחוה רק לאחר הגירוש מגן עדן (יוסף יהלום, או באין כל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 33-35). לדיון בשאלה היכן התממש לראשונה הקשר הזוגי, ראו: Gary Anderson, 'Celibacy or Consummation in the Garden? Reflections on Early Jewish and Christian Interpretations of the Garden of Eden', *Harvard Theological Review*, 82 (1989), pp. 121-148

8 ספר טוביה (נוסח קצר), ה, ד-ח; מהדרת ד' היליר, בתוך: א' כהנא, הספרים החיצונים, תל-אביב תשט"ז, ב, עמ' שלב-שלג.

9 פלוסר וספראי (לעיל, הערה 5), עמ' 454-455.

10 בפיוט ישנו תיאור ארוך של ששת ימי הבריאה, שבהם מכין הקב"ה את החופה ואת בית הכלולות: 'טוב שָׁר והנה הכל נתיִפה/ וכל מיני סעודה צרורים במפה/ ועדין אין חתן וכלה בחפה'. עתה מתאר הפייטן את בריאת חוה, שאותה הוא מקשט ככלה נכבדה: 'הרדימו וְאָצַל צלעו וקשטה כנערה/ הרחיצה וסכה ופרכסה וקלע שערה:/ מסרה לאלפים ולרבבות להביאה בזמירות/ וכל שמשים עומדים שורות שורות/ חמה ולבנה לעומתם מרקדות כנערות' (מגילת אחימעץ, מהדרת בנימין קלאר, ירושלים תשל"ד², עמ' 61). התמונה הפיוטית היא הרחבה של המדרש המתאר את הקב"ה כשושבינם של אדם וחוה (וראו לעיל, הערה 7). תיאור הכלולות הפיוטי ממשיך עד לגירוש אדם וחוה מגן עדן. הפיוט ממשיך בתיאור מנהגי הנישואין בישראל וחותם

בברכת מזון מפויטת לשבע ברכות ליוסף בן אביתור, שבה מופיע תיאור ששת ימי הבריאה וגן העדן בכלל זה.¹¹ בדיון על הקשר בין טקסי הנישואין לגן עדן יש להזכיר ברכה קדומה שלא נזכרה בתלמוד והיא 'ברכת הבתולין'. ברכה זו, שאמר החתן לאחר ראיית דם הבתולין או שנאמרה במניין בשבת שלאחר החתונה, מוכרת לנו בנוסחים שונים מספרות הראשונים. ויכוחים קשים היו כרוכים באמירתה, שכן רבים חשבוה בלתי צנועה.¹² המתנגדים הביאו בסופו של דבר לביטולה.¹³ אין זה המקום לדון בצדדים השונים והמרתקים של ברכה זו, ולענייננו חשוב שגן עדן מוזכר בה. הנה נוסח הברכה כפי שהוא מופיע בתשובות הגאונים:

אשר צג זוג¹⁴ בגן עדן
שושנת עמקים

בבקשה לבניין בית המקדש: 'מסימים ברכתם, כהיום הזה בירושלים/ כששים ושמיים כבנין בית המקדש'. משאת הנפש של הפייטן היא אפוא גאולת הכלל עלי אדמות. ראו גם קדושתא לחתן לר' אמיתי (שם, עמ' 86-87), ובה תיאור ארוך ומפורט של קורות אדם וחווה בגן עדן על פי המדרש (למשל: ויקרא רבה כט, א, מהדורת מרגליות, עמ' תרסה-תרסט).

11 ראו: יהושע גרנט ואבי שמידמן, "'אשר אחד עשה": ששת ימי הבריאה ושישה סדרי משנה בברכת מזון מפויטת ליוסף אבן אביתור', גנזי קדם, א (תשס"ה), עמ' 79-116. בפיוט נשזרים כמה יסודות תמטיים קבועים – בריאת העולם ובכלל זה בריאת האדם והמשנה (תחילה המשניות הפותחות את תשעת הפרקים של מסכת ברכות ולאחר מכן ששת סדרי המשנה; ראו: שם, עמ' 80). גרנט ושמידמן קובעים שאזכור המשנה וההדגשה על כך שישראל מתוארים שוב ושוב כנוחליה נובעים מן הפולמוס עם הקראים, 'בעלי המקרא' בלשונו של רס"ג (שם, עמ' 98-100). ניתן לשער עוד, שהצימוד בין בריאת העולם ובין התורה שבעל פה ולומדיה, וכן המזון והברכה עליו (ואולי אף הזוג הנישא וטקס הנישואין), באים ליצור שילוב בין הטבע לתרבות ולהראות שלימוד התורה הוא הדרך שבה צריכים ישראל להיענות לשאלות הקיום המהותיות – לא לעיין בשאלות של לפנים ולאחור אלא להירש לאורח חיים ראוי.

12 וידועה תשובת הרמב"ם בנדון: 'ומעניין אותה הברכה הנקראת ברכת בתולים, הרי היא ברכה לבטלה בלא ספק, נוסף להיותה מנהג מגונה מאד, שיש בו מחוסר הצניעות ומזניחת קדושת הדת וטהרתה מה שאין למעלה ממנו, ר"ל אותה התקהלות מגונה, שקוראים קידוש הבתולים. ואסור למי שיש בו יראת שמים או צניעות לבוא אליו בשום פנים (תשובות הרמב"ם, מהדורת יהושע בלאו, ירושלים תש"ך, סימן רז). וראו: Ruth Langer, *To Worship God Properly: Tensions between Liturgical Custom and Halakhah in Judaism*, Cincinnati 1998, pp. 60-67, עמ' 181-187.

13 לנגר, שם; תא שמע, שם.

14 בנוסחים אחרים הלשון היא: 'אשר צג אגוז בגן עדן'. כך בהלכות גדולות, בסדר רב עמרם גאון ובמחזור ויטרי. בחרנו בנוסח 'אשר צג זוג', שכן נראית דעתו של

לכל ימשל זר במעין חתום
 על כן אילת אהבים שמרה בטרה
 וחוק לא הפרה
 ברוך הבוחר בזרעו שלאברהם.¹⁵

ברכת הבתולין פותחת בזוג הראשון בגן העדן ומסתיימת בזרעו של אברהם, דהיינו בזוג העומד מתחת לחופה,¹⁶ ובכך רומזת לתולדות ישראל למן בריאת האדם ועד ימינו. בהמשך הדיון נחזור לגן העדן בזיקה לשמחת הנישואין.

2. גן העדן בתפילות אשכבה וזיכרון המקום השני שבו מופיע גן עדן הוא בתפילות אשכבה וזיכרון. גן עדן מוזכר הן בתפילות יזכור הנאמרות מפי היחיד הן בתפילות הנאמרות בפי הציבור, כמו תפילת 'אל מלא רחמים', שאומרים האשכנזים בציבור בעת הקבורה ובטקסי זיכרון. והנה לשונה:

אֵל מְלֵא רַחֲמִים שׁוֹכֵן בְּמְרוֹמִים הַמָּצֵא מְנוּחָה נְכוֹנָה עַל (או: תַּחַת) כַּנְפֵי
 הַשְּׂכִינָה.
 בְּמַעְלֹת קְדוּשִׁים וְטְהוּרִים פְּזֵהר הַרְקִיעַ מְזִהֲרִים
 לְנִשְׁמַת _____ בֵּן _____ שְׁהֶלֶךְ לְעוֹלָמוֹ.
 בְּעִבּוֹר שְׂבִלֵי נְדָר אֶתְךָ צְדָקָה בְּעַד הַזְּכָרֶת נִשְׁמָתוֹ, בְּגֵן עֵדֶן תִּהְיֶה מְנוּחָתוֹ.
 לְכֵן בַּעַל הַרְחָמִים יִסְתִּירָהוּ בְּסִתְרֵי כַּנְפָיו לְעוֹלָמִים
 וַיִּצְרֵר בְּצִדּוֹר הַחַיִּים אֶת נִשְׁמָתוֹ.
 ה' הוּא נַחֲלָתוֹ, וַיְנַוֵּחַ בְּשָׁלוֹם עַל מְשֻׁכְבוֹ. וְנֹאמַר: אָמֵן.¹⁷

מרמורשטיין שזוהי הלשון המקורית. ראו: Arthur Marmorstein, 'Blessing of Virginity', *Journal of Jewish Studies*, 1 (1948), pp. 33-34, וראו גם: מאיר בר אילן, 'רעיון בחירת ישראל בתפילה היהודית', רעיון הבחירה בישראל ובעמים, בעריכת שמואל אלמוג ומיכאל הד, ירושלים תשנ"א, עמ' 139, הערה 54.

15 בר אילן מביא נוסחאות שונות של הברכה, ראו: בר אילן, שם, עמ' 139.
 16 בליקוטי הפרדס מסתיימת הברכה בחתימה: 'בא"י אמ"ה הבוחר באברהם אבינו ובזרעו אחריו' (מהדורת פסח בער הכהן, אמסטרדם תע"ה, ב, ע"א), ובמחזור ויטרי: 'בא"י הבוחר באברהם ובזרעו אחריו מקדש בני ישראל' (מהדורת שמעון הלוי הורוויץ, ניברנברג תרפ"ג, ס' תסו, עמ' 586).

17 יש גם נוסח מקביל בלשון נקבה. תפילות 'אל מלא רחמים' נכתבות גם לצרכים מיוחדים, כמו זיכרון הרוגי השואה וזיכרון חללי צה"ל. יש בהם כמה חילוקי נוסח. במקצת הנוסחים נאמר כאן: 'תחת כנפי השכינה', ובאחרים 'על כנפי השכינה'. מילת היחס ('על' או 'תחת') משנה את הדימוי של שמירת המת בקרבת השכינה. רבי ישעיהו הלוי הורוויץ התנגד לנוסח 'תחת כנפי השכינה', באומרו: 'נמצא מעלת הגרים הם תחת כנפי השכינה וישראל נשואים על כנפים. על כן אותן החזנים שעושים הזכרות

מקורה של תפילה זו אינו ידוע לנו בוודאות והיא מן התפילות המאוחרות ביותר שנוספו לסידורים. ככל הנראה חוברת בעקבות גזרות ת"ח ות"ט (1648-1649), כנראה לזכר הרב יחיאל מיכל מקהילת נמירוב בפולין ולזכר הרוגי הקהילה.¹⁸ התמונה של נשמות הצדיקים הצרורות מתחת לכיסא הכבוד המצוירת בה לקוחה מספרות חז"ל,¹⁹ והיא 'ביטוי מובהק לאמונה בהישארות הנפש וחזרתה אחרי היפרדה מן הגוף לכוור מחצבתה (כלומר לשמים)'.²⁰ תפילת 'אל מלא רחמים' כתובה בלשון ציורית ולנפש הסובלת קל להזדהות עם הדימויים שבה.²¹ גן העדן

לאנשים חשובים ואומרים: "המצא מנוחה נכונה תחת כנפי השכינה למעלת" כו', טוב שתיקתם מדיבורם, כי הם מורידים אותם למטה' (שני לוחות הברית, ורשה 1852, הגהות למסכת שבועות, עמ' 114). כמו כן, המשפט 'בעבור שבלי נדר אתן צדקה בעד הזכרת נשמתו' אינו מופיע בכמה מן הנוסחים.

18 שמואל גליק, אור לאבל – להתפתחותם של מנהגי אבלות במסורת ישראל מלאחר הקבורה עד תום השבעה, ירושלים תשנ"א, עמ' 146. במטבע הלשון 'אל מלא רחמים שוכן מרומים' פותחת גם קינה לזכר הרב אברהם טיקטין מברסלאו מאמצע המאה השבע עשרה. מעניין לציין שקינה זו מדגישה דווקא את החיים עלי אדמות, והיא מסתיימת במילים: 'אז יביט מורנו משמים/ תגל נפשו כי בחרנו בחיים/ על בנו יפרוש כנפי צדקתו/ במעגלי צדק תנחנו אמונתו' (יהודה ליב ביאלר, 'מן הגנוזים בבית הנכות בהיכל שלמה', שנה בשנה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 475-476. נוסח זה נכתב, לדידו של ביאלר, בעקבות גירוש היהודים מווינה וממחוזות אחרים באוסטריה של היום בידי המלך ליאופולד במאה השבע עשרה.

19 בבלי, שבת קנב ע"ב. תיאור קורות הצדיקים בגן עדן מובא באופן ציורי ומפורט במדרש המאוחר. ראו בין היתר: בראשית רבתי, מהדורת חנוך אלבק, ירושלים תשכ"ז, עמ' 20-23; 'מדרש גן עדן', בתוך: אהרן ילינק, בית המדרש, דפוס צילום: ירושלים תשכ"ז, ב, עמ' 52-53; ג, עמ' 131-140; מחזור ויטרי (לעיל, הערה 16), סימן תקלב.

20 גליק (לעיל, הערה 18), עמ' 144. אין זה המקום לעמוד על הגישות השונות לגבי היחס בין גוף לנפש בספרות היהודית ולא על מעמד הנפש לאחר המוות. לענייננו, די אם נזכיר שקשה להעלות תמונה חד משמעית בשאלות אלה, ודומה שלעתים מותכים זה בזה מושגים שונים כ'תחיית המתים', 'חי העולם הבא', תקופת המשיח, 'קץ הימים' ועוד. ראו: ניסן רובין, קץ החיים, תל-אביב 1997, עמ' 54-86.

21 הדימוי רב העצמה של צרור החיים, שבו צרורות נשמותיהם של הצדיקים, מופיע לראשונה במקרא, בדבריה של אביגיל לדויד: 'והיתה נפש אדני צרורה בצרור החיים' (שמואל א' כה, כט). אביגיל מדברת על הצלתו של דויד, וכוונתה היא לצרור החיים כפשוטו. ואולם במדרש התנאי המפתח את הדימוי השתנתה הכוונה לנשמות הצדיקים לאחר שעברו מן העולם הזה. במדרש על ברכת כוהנים נאמר: "'וישמך" ישמר את נפשך בשעת המיתה. וכן הוא אומר: "והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים" (ספרי במדבר, מ, מהדורת הורביץ, עמ' 44). ראו גם: "'כל קדושי בידך" (דברים לג, ג), אלו נפשותיהם של צדיקים שהן נתונות באוצר שנאמר: "והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים" (שמואל א' כה, כט) (ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, סי' שמד, עמ' 401). ברייתא המובאת מפי ר' אלעזר בבבלי עושה שימוש בפסוק משמואל א', והיא מתארת את נשמות הצדיקים הגנוזות תחת כסא הכבוד (שבת קנב ע"ב).

המתואר כאן הוא מקום מנוחתן של נשמות הצדיקים המזהירים 'כזוהר הרקיע',²² וביניהם, כך מייחלים המתפללים, גם אלה שעליהם הם מבקשים.²³ לתפילת 'אל מלא רחמים' קדמו תפילות 'זכור', המתחילות כולן בלשון: 'זכור אלהים את נשמת פלוני בן פלוני...'. הן נוסדו ככל הנראה אחרי גזרות תנ"ן (1096),²⁴ וגם בהן מוזכר הייחול שהנפטר ימצא את מנוחתו בגן עדן. בקשות למען הנפטר, שישהה בגן עדן, מצויות גם בתפילות של עדות המזרח. בתפילת האשכבה לנפטר נאמר: 'רוח ה' תניחנו בגן עדן. הוא וכל ישראל השוככים עמו בכלל הרחמים והסליחות וכן יהי רצון ונאמר אמן'.
גן עדן מוזכר גם בווידי שכיב מרע,²⁵ בתפלה לעת יציאת הנשמה,²⁶ בתפילה

- 22 הביטוי מבוסס על לשון ספר דניאל: 'והמשפלים יזהרו כזוהר הרקיע' (יב, ג), וכמו הביטוי הנזכר בהערה הקודמת, גם הוא מדבר על החיים. במדרש נעשה בו שימוש כדי לתאר את זיו פניהם של ישראל לעתיד לבוא (מדרש ארקים, בתוך: יהודה דוד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, ד"צ: ירושלים תשס"ב, עמ' 71), אבל הוא אומץ לתיאור נפטרים צדיקים (אולי בשל הדימוי לרקיע). וראו: מסכת שמחות דרבי חייא, מסכת שמחות, מהדורת מיכאל היגער, ירושלים תש"ל, ג, ח.
- 23 הבטחת צדקה בעד עליו נשמת המת היא מעשה הנותן תחושה של שליטה ועשייה במצב האבלות, שהוא, מיניה וביה, כאוטי וחסר שליטה.
- 24 גליק (לעיל, הערה 18), עמ' 145.
- 25 בווידי זה נמצא האדם על סף מיתה ולכן נזכר בו גן העדן. בספר מעבר יבוק, לרבי אהרן ברכיה ממודינא, מובא וידי שכיב מרע ארוך למדי, ובין היתר יש בו בקשות מפורשות על גן עדן ועל אופי השהות בו. הנה מקצת הדברים: 'ותן חלקי עם הצדיקים [לאישה – הצדקניות] בגן עדן וזכני לעולם הבא הצפון לצדיקים ומעדניך תשביעני ויתקדש שמך הגדול על ידי בעולם הזה ובעולם הבא סלה ועד... ואל תעלני נא מן העולם הזה בחטיפה עד שאברור מנה יפה ומדור לנשמה הטהורה במשכיות האורה ומשמן אפרסמון ומטל חרמון תרבה חלקי ולחיי העולם הבא תן לי חלק בלי קצבה נחלה בלא מצרים. ותצוה נא למלאכך הקדושים הממונים על התורה שיאירו עיני במקרא ובמשנה בתלמוד ובהלכות... ונשמתי תיחדך ונפשי תפאר אותך אף רוחי בקרבי ישחר לשמך ואלך באור הנשמה הטהורה אל מול פני המנורה...' (מעבר יבוק, ירושלים תשנ"ו, עמ' צט-ק). נקל לראות כיצד התמונה המפורטת של גן העדן המזומן לצדיקים באה להקל על חרדות המוות וייסוריו. במחזורים אחרים מובא נוסח מקוצר יותר של וידי שכיב מרע. ראו לדוגמה את לשון הווידי בסידור היידנהיים (רדלהיים, תרס"ג): 'מודה אני לפניך יי אלהי ואלהי אבותי אל אלהי הרוחות לכל בשר שרפואתי בידך ומיתתי בידך. יהי רצון מלפניך שתפאני רפואה שלימה ויעלה זכרוני ותפילתי לפניך כתפלת חזקיהו בחליו ואם קרבה עת פקודתי למות תהא מיתתי כפרה לכל חטאתי ולכל עונותי ולכל פשעי שחטאתי ושעויתי ושפשעתי לפניך מיום היותי ותן חלקי בגן עדן וזכני לעולם הבא הצפון לצדיקים ותודיעני אורח חיים שבע שמחות את פניך נעימות בימינך נצח ברוך אתה יי שומע תפלה'.
- 26 מעבר יבוק, שם, עמ' קטז-קיו. בין היתר מובא שם פיוט הפותח במילים: 'אהיה בעדן/ גן יחודך/ תקבל צדקתו'.

בשעת רחצת המת,²⁷ בתפילה על הקבר²⁸ ועוד. הוא מופיע אף בייחולים הקשורים במתים בהקשרים חוץ-ליטורגיים, כמו כתובות על מצבות.²⁹

ב. אזכורים נוספים של גן עדן בתפילה

מלבד טקסי נישואין וטקסי אשכבה וזיכרון מופיע גן עדן, כאמור, בקשרים נוספים: בפיוטים, בתחינות, בייחודים ובכמה תפילות שלא נכנסו בסופו של דבר למסגרת הליטורגית הקבועה. נסקור אותם עתה בקצרה.

1. פיוטים

היות שהתפילה היא המסגרת שלמענה נכתב הפיוט, ובתפילה, כפי שראינו, אין נושא גן העדן תופס מקום מרכזי, לא נצפה שהוא יתפוס מקום בולט בפיוט. ובכל זאת, בפיוטים אחדים נזכרים אדם וחווה – נישואיהם, חטאם וגירושם, וכן סעודת הצדיקים המזומנת לעתיד לבוא בגן עדן ועדנת גן העדן. בסדרי העבודה ליום הכיפורים הפותחים בתיאור בריאת העולם בולט גן העדן של ראשית העולם. לדוגמה, שהותם של אדם וחווה בגן עדן מתוארת בפיוט 'אתה כוננתה', לפייטן הארץ ישראלי הקדום יוסי בן יוסי, פיוט הנאמר עד היום בסדר העבודה של יום הכיפורים במחזורי עדות המזרח ונוסח ספרד:

גְרִשְׁתָּ אֶפֶל וְהִצַּבְתָּ נֶגְהָ גַלְמֵם תִּכְנִיתְךָ מִן הָאֲדָמָה יִצְרַתְּ וְעַל עֵץ הַדַּעַת אוֹתוֹ
פָּקְדְתָּ.
דְּבַרְךָ זִנַּח וְנִזְנַח מֵעֵדֶן וְלֹא כָלִיתוּ לְמַעַן אֲרֶךְ אַפְּךָ.
וְהַגְדִּילְתָּ פְרִיּוֹ וּבִרְכַתְּ זֵרְעוֹ וְהִפְרִיתָם בְּטוֹבְךָ וְהוֹשַׁבְתָּם שְׂקֵט.
וַיִּפְרְקוּ עַל וַיֹּאמְרוּ לֹאֵל סוֹר מִמֶּנּוּ וְהִסִּירוֹתָ יָד כְּרָגַע כְּחָצִיר אֲמָלְלוּ.³⁰

- 27 התפילה מסתיימת במילים: 'עם רגלי צדיקים בגן עדן ידרוך כי מקום ישרים הוא רגלי חסידיו ישמור. ברוך אתה הנותן רחמים גדולים ורוכח תחנונים למתי עמו ישראל. אמן כי יהי רצון' (מעבר 'יבוק, שם, עמ' קכג).
- 28 כשעוזבים את בית הקברות אומרים בין היתר: 'ה' צבאות ואלהים צבאות יחון עליכם ויטייל עמכם ובגן עדן תחתון ועליון אחר עלות נשמת כל אחד מכם ממערת המכפלה לכרובים. ומשם אל ירעה אתכם ושם תחיו ותתעדנו ותעמדו מלמעלה ולמרום תעלו מדי חודש בחדשו ומדי שבת בשבתו להשתחוות לפני המלך ה' צבאות ותזכו לעמוד לקץ החיים' (מעבר 'יבוק, שם, עמ' קלט-קמ).
- 29 לאחרונה פרסם דוד עמית כתובת על מצבה של נער בארמניה: 'הרחמן יחול יחמול וירחם על נפש הנער הצדיק הכשר צב(י) נחמד עים שבע כתות של צדיקים וחסידים בגן (ע)דן' (מצבות עבריות בארץ אררט', הארץ, 1.10.2006).
- 30 מוטיב זה מופיע בכל סדרי העבודה האחרים ליום הכיפורים. ראו: יהלום (לעיל, הערה 7), עמ' 63-100.

הופעתו של גן העדן במהלך סיפור תולדות העולם אינה אלא חוליה בשרשרת ולא נושא שהפייטן מעוניין להרחיב בו. בכך דומה מקומו לזה של גן העדן בשבע ברכות, כפי שראינו לעיל. אזכורים מעין אלה לגן עדן מצויים גם ביוצרות ובקרובות לחתנים.

גן העדן מוזכר בפיוט גם בזיקה למתן שכר לצדיקים הסובלים בעולם הזה (זהו אפוא גן עדן מן הסוג השני או השלישי שציינו לעיל). אזכורים ממין זה נוטים להופיע במיוחד בפיוטים שנכתבו בתקופות קשות לישראל. דוגמה לכך הוא הפיוט 'אקדמות מילין', שנכתב במקורו כרשות למתרגם התורה לארמית. במחציתו השנייה של הפיוט מובאת תשובתם של ישראל לאומות העולם המבקשים לפתותם להמיר את דתם. בהסבירם מהו הטוב הצפון לנאמנים לעתיד לבוא (אין בפיוט הבחנה ברורה בין קץ החיים לקץ הימים) אומרים בני ישראל:

בְּלֹא שְׁלֵטָא בִּיה עֵינָּ בְּגוּ עֵדָן גִּנְתָּא / מְטִיילִי בִּיה חֲנָנָא לְבַהֲדִי דְשְׂכִינְתָּא
עֲלִיהִ רְמִזֵי דִין הוּא בְרַם בְּאֲמִתְנוּתָא / שְׁבִרְנָא לִיה בְּשִׁבְיָן תְּקוּף הַמְנוּתָא
יְדָבֵר לָן עֲלָמִין עֲלָמִין מְדַמּוּתָא / מְנַת דִּילָן דְמִלְקָדְמִין פֶּרֶשׁ בְּאֲרַמּוּתָא
טְלוּלָא דְלוּיְתָן וְתוֹר טוֹר רְמוּתָא / וְחַד בְּחַד כִּי סְבִיךְ וְעֵבִיד קְרַבּוּתָא
בְּקִרְנוּהִי מְנַגַח בְּהַמּוֹת בְּרַבְרַבּוּתָא / יְקֻרְטַע נּוֹן לְקַבְלָה בְּצִיצוּי בְּגַבּוּרְתָא
מְקָרַב לִיה בְּרִיָּה בְּחַרְבָּה בְּרַבְרַבּוּתָא / אַרִיסְטוֹן לְצַדִיקִי יִתְקַן וְשְׁרוּתָא
מְסַחְרִין עֲלֵי תְפִי דְכְדֻכּוֹד וְגוּמְרָתָא / נְגִידִין קְמִיהוֹן אֶפְרַסְמוֹן נְהַרְתָּא
וּמְתַפְנְקִין וְרוּי בְּכַסִּי רוּיְתָא / חֲמַר מְרַת דְמַבְרַאשִׁית נְטִיר בִּי נְעוּתָא.

תרגום:

בלי שלטה בו עין בתוך עדן הגן / מטיילים בבית מחול ביחד עם השכינה
עליו רומזים זה הוא אמנם באימה / קיווינו לו שבשינו באמונה חזקה
ינהגנו עולמות כעלמים הדימיון / חלקנו שמלפנים הפריש בתרומה
משחק של לוויתן ושור ההר הרם / ואחד באחד כאשר נאבק ועושה קרב
בקרניו מנגח בהמות בגדולה / יקרטע הדג לעומתו בסנפיריו בגבורה
יגש אליו בוראו בחרבו בשררה / סעודה לצדיקים יתקין וארוחה
מסובים על שולחנות של כדכוד ואקדח / נמשכים לפנייהם נהרות אפרסמון
ומתענגים ורוויים בכוסות רוויות / יין עסיס שמבראשית משומר ביקבים.³¹

2. תפילות אישיות וייחודים

בנוסחים המושפעים מסידורי המקובלים באה בקשה שכל מצווה שמקיים האדם

31 מחזור לשבועות, מהדורת יונה פרנקל, ירושלים תש"ס, עמ' 393-394. דוגמה נוספת לאזכור גן העדן בהקשר מעין זה יש ביוצר לשבת חול המועד של סוכות 'אפאר לאלהי מערכה', לפי נוסח ספרד, מאת פייטן קרום בשם יהודה. פיוט זה משווה בין הסוכה של חג הסוכות לסוכה לעתיד לבוא, שבה יישבו הצדיקים: 'מועדים בגן עדן במסכה/ וה' על ראשם לטובה/ והמלך המשיח ער הצבא' (מחזור לסוכות, מהדורת

תיהפך חלק מלבוש רוחני. בעת לבישת טלית מובא הייחוד הבא: 'לְשֵׁם יְחִיד קוֹדֶשׁא בְּרִיךְ הוּא וְשִׁכְיִתָּה... וְכִשָּׁם שְׁאֲנִי מִתְּפָסָה בְּטִלִית בְּעוֹלָם הַזֶּה, כִּךְ אֶזְכֶּה לְחִלּוּקָא דְרַבְנָן, וְלִטְלִית נְאֻה לְעוֹלָם הַבָּא בְּגֵן עֵדֶן...'³² ובתחינה הנאמרת במסגרת השכמת הבוקר אומר המתפלל: 'ובזה יהיה לי חלוקא דרבנן בעולם הנשמות בגן עדן, ולהתלבש בו בתחית המתים לחיי עולם הבא'. בשתי בקשות אלה ניכר הממד האישי, לעומת הדגש על גאולת ישראל, שהיא מן העניינים הבולטים ביותר בתפילות הקבע והחובה.

בסידורים המושפעים מן הקבלה מובאת בהקשרים ליטורגיים אחדים 'פתיחת אליהו' (או 'פתח אליהו').³³ גן העדן מוזכר בה בין הדברים שנוצרו בבריאת העולם: 'ובראת שמיא וארעא ואפיקת מנהון שמשא וסיהרא וכוכביא ומזליא, ובארעא אילנין ורשאין וגנתא דעדן ועשבין וחיון ועבירין ועופין ונונין ובני נשא'.³⁴ הופעתו של גן עדן ברשימה זו, ללא הדגשה מיוחדת, מעידה על העניין המוגבל בו דווקא.³⁵ גן עדן נזכר בעוד כמה הקשרים ליטורגיים, כגון תפילות של יחידים המתועדות בספרות חז"ל ובפרק שירה.³⁶ ואולם אף אחת מן התפילות הללו לא נכנסה לתפילות הקבע והחובה.

דניאל גולדשמידט, ירושלים תשמ"א, עמ' 248).

- 32 הייחוד הזה מבוסס על לשון הזוהר לפרשת נח: זוהר, א, סו ע"א.
- 33 למשל במסגרת ברכות השחר, בהנחת תפילין ובמנחה לערב שבת. זוהי הפסקה הפותחת את ההקדמה השנייה לתיקוני הזוהר (יז ע"א-ע"ב) ויש בה הקדמה להבנת העולם ובריאתו על פי הקבלה.
- 34 תרגום: 'ובראת שמים וארץ והוצאת מהם שמש וירח וכוכבים ומזלות, ובארץ אילנות ורשאים וגן עדן ועשבים וחיות ובהמות ועופות ודגים ובני אדם'.
- 35 בדומה לכך, נוכל לציין את הופעתו של גן העדן במסגרת 'פרק שירה', הנחשב לפי מסורות שונות לבעל סגולה ריטואלית. גן העדן מופיע שם יחד עם שלל בעלי החיים, הצמחים והתופעות שנבראו בעולם, אך לא ניתנת לו תשומת לב מיוחדת (יצחק בער, סדר עבודת ישראל, תל-אביב תשי"ז, עמ' 547-552. וראו: אייזנשטיין [לעיל, הערה 22], עמ' 522-523). וראו: מלאכי בית אריה, פרק שירה: מבואות ומהדורה ביקורתית, עבודת דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ז, עמ' 40-45.

- 36 גן עדן מוזכר בהקשר ליטורגי בתפילתו של ר' אלעזר, המופיעה בין התפילות הנאמרות בטר צלותא: 'יהי רצון מלפניך... ותשים חלקנו בגן עדן' (בבלי, ברכות טז ע"ב; והשוו לתפילתו של ר' יוחנן בירושלמי, ברכות ד ב, ז ע"ד). תחינה זו מובאת במחזורים ספרדיים אחרי כתר מלכות לאבן גבירול, פיוט הנאמר ביום הכיפורים. כמו כן, מתועדת מסורת על ר' יוחנן ששמע את תפילתה של בתולה שנפלה על פניה וקראה: 'ריבונו של עולם, בראת גן עדן ובראת גיהנם, בראת צדיקים ובראת רשעים, יהי רצון מלפניך שלא יכשלו בני אדם' (בבלי, סוטה כב ע"א). בדבריו של ריש לקיש נזכר גן עדן בקשר להתנהגות הראויה בעניינים ליטורגיים, אם כי לא בנוסח של ברכה: 'כל העונה אמן בכל כחו - פותחין לו שערי גן עדן, שנאמר: "פתחו שערים ויבא גוי צדיק שמר אמונים" (ישעיהו כו, ב). אל תיקרי "שמר אמונים" אלא "שואמרים אמן"' (בבלי, שבת קיט ע"ב). אדם הראשון נזכר בנוסח ברכות השחר

אנו רואים אפוא שהליטורגיה לא הרבתה לעסוק בשאלות של הוויות העולם הבא וגן העדן, לעומת שאלות הכרוכות בעולם הזה – בהווייתו ואף בגאולתו. כשיוצרי תפילות ישראל התייחסו לאלה שאינם עוד בעולמנו, הם הדגישו על פי רוב את תחיית המתים ולא עסקו במתרחש מאחורי הפרגוד, דהיינו בעולמות אחרים.³⁷

3. תחינות ובקשות

היה מקום לצפות שבקשות וייחולים הקשורים בעולם הבא ובגן עדן ימצאו את מקומם לפחות בתפילות בעלות אופי עממי אם לא בתפילה הממוסדת, בין היתר בתפילות 'מי שברך', שעניינן בקשת ברכה והצלחה לאלה הנזכרים בהן. אנו מוצאים תפילות 'מי שברך' רבות להצלה, לברכה, לכיטול גזרות רעות וחלומות רעים, להצלחת בני המשפחה, לרפואה, לכך שיזכו מושאי התפילה לעלות ארצה ועוד ועוד. ואולם גם בתפילות מן הסוג הזה אין גן עדן מופיע תדיר. מבין כמאה ושישים תפילות 'מי שברך' המתועדות בספרות המחקר,³⁸ רק בודדות מזכירות במפורש את העולם הבא, ואילו גן עדן אינו מוזכר בהן כלל.³⁹ לעומת זאת התפילות מבקשות על העולם הזה, וברכות מהן מופיעה בקשה לאריכות ימים ולכך שמושאי התפילה יזכו לחזות בגאולה ובביאת המשיח עוד בחייהם.

מן הגניזה: 'ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם אשר ברא את האדם הראשון בדמותו כצלמו' (כ"י אנטונין 993). ראו: Jacob Mann, 'Geniza Fragments of the Palestinian Order of Service', *Hebrew Union College Annual*, 2 (1925), p. 277; דליה מרקס, 'המעביר שינה', ריטואל ההשכמה בתפילות ישראל: דיון טקסטואלי, היסטורי והגותי בחטיבת ברכות השחר ומחקר ממדיה הביצועיים, עבודת דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ה, עמ' 193-195.

37 אין זה המקום לדון בתפיסות השונות לגבי תחיית המתים ביהדות, נושא שעורר מחלוקות עזות לאורך הדורות. ראו לדוגמה: Sarah Stroumsa, 'Twelfth Century Concepts of Soul and Body: The Maimonidean Controversy in Baghdad', eds. A. Baumgarten et al. *Self, Soul and Body in Religious Experience* Leiden 1998, pp. 313-334

38 אברהם יערי, 'תפילות מי שברך', קרית ספר, לג (תשי"ח), עמ' 118-130; שם, לו (תשכ"א), עמ' 103-118; דניאל כהן, 'הערות ומילואים למחקרו של א. יערי', קרית ספר, מ (תשכ"ה), עמ' 542-559; יהודה אבידע, 'רפואה שלימה', סיני, מה (תשי"ט), עמ' נג-נד, והערה 5, קצא-קצב.

39 מצאתי רק אזכור מפורש אחד לגן עדן, בתפילת 'מי שברך' לר' שמשון ורטהיימר ולאביו מארקטברייט, שחוברה לפי כהן לפני שנת תע"ג. היא הפכה בשלב מסוים מתפילת 'מי שברך' לתפילת זיכרון ונוספו בה המילים: 'תהא נשמתו צרורה בצרור החיים עם שאר נשמות צדיקים וחסידים עולם בגן עדן. אמן' (כהן, שם, עמ' 554, וראו הערה 76). מעניין לציין שדווקא הגיהנום מתואר בצבעים עזים בתפילת 'מי שברך', שנאמרה נגד זייפני מטבעות וסוחרים במטבעות מזויפים (כהן, שם, עמ' 548-549).

עתה עלינו לשאול: האם בתחינות ובתפילות של היחיד, שבהן באים לידי ביטוי ייחוליו הכמוסים, נמצא כאלה הקשורים בגן העדן, לעומת תפילות הציבור, שבהן אין גן עדן תופס מקום בולט? והנה, גם בתפילות אלה אזכוריו של גן עדן אינם מרובים. יוצאת דופן היא תמונת גן העדן בתחינה לראש חודש מאת שרה בת טובים, הנכללת בקובץ שלושה שערים. בתחינה זו מובא תיאור הלכות מספר הזוהר (ג, קסז ע"ב) על שישה חדרים בגן עדן, שבכל אחד מהם שוכנות נשים מפורסמות מן העבר עם נשמות של נשים צדקניות ועוסקות בתפילה ובהלל.⁴⁰ להלן קטע מן התחינה:

אויך איז פאר האנדין זעקס חדרים אין גן עדן וואס דרינען זיינען נשים צדקניות כמה אלפים האבין גאר קיין צער פון דעם גיהנם ניט גיליטין דארטין איז פאר האנדין בתיה בת פרעה המלכה דארטין איז... און אין אנדערין חדר זיינען אויך אלפי רבבות נשים און סרה בת אשר איז אין מלכה... און אין דעם דריטין חדר איז אונזער מוטער יוכבד די מוטר פון משה רבינו מיט פיל נשים און לויבין דעם ליבין גאט ב"ה... און אין פערטין חדר זיצט דבורה הנביאה מיט פיל טויזינט וויבן און זייא לויבין הש"י און זייא זינגען דיא שירה פון דבורה... און אין דעם חדר וואו דיא אמהות זיינען דארטין קאן מען ניט דער שרייבין עש קען אהין גאר קיינער ניט קומען דארטין וואו דיא אימהות זיינען. ליבע וויבער ווען דיא נשמות זיינען ביי אנאנדר אין גן עדן וואש פאר איין נחת איז דארטין ככן פֿעט איך אייך איר זאלט גאט ברוך הוא לויבין מיט גרויס כוונה און איר זאלט תפלה טאן וועט איר זוכה זיין דארטין צוא זיין וואו אונזרע אמהות זיינען.

תרגום:

יש שישה חדרים בגן עדן ובהם שוכנות כמה אלפי נשים צדקניות שלא סבלו את יסורי הגיהנום. המלכה בתיה, בת המלך פרעה שרויה ביניהן... בחדר השני – אלפי רבבות נשים וסרה בת אשר המלכה ביניהן... בחדר השלישי – אמנו יוכבד, אמו של משה רבנו שוכנת עם אין ספור נשים והן מהללות את השם ברוך הוא... בחדר הרביעי – דבורה הנביאה בקרב אלפים

40 טקסט דומה מופיע במדרש גן עדן, נוסח ב, בית המדרש (לעיל, הערה 19), ג, עמ' 136, בתוך תיאור מפורט של גן העדן על מדוריו. כאמור, תיאור דומה מובא גם בספר הזוהר. התחינה של שרה בת טובים חשובה לדיון כי סיפור חדרי גן העדן של הנשים מובא כאן בהקשר ליטורגי. לניתוח תחינה זו, ראו: Chava Weissler, *Voices of the Matriarchs: Listening to the Prayers of Early Modern Jewish Women*, Boston 1998, pp. 78-79. שרה בת טובים מונה שישה חדרים בגן עדן שבהם יושבות אמהות האומה עם נשים צדקניות, אבל מתארת רק ארבעה מהם. וראו גם: Norman Tarnor, "'Three Gates Tehinno": A Seventeenth Century Yiddish Prayer', *Judaism*, 40 (1991), pp. 357-358

רבים של נשים והן מהללות את האל ושרות את שירת דבורה. איש אינו יכול להעלות על דעתו את החדר שבו שוכנות האמהות, שכן איש אינו רשאי להיכנס לחדר שבו דרות הן. נשים יקרות, כאשר הנשמות של כולנו תהיינה בגן עדן, איזה אושר יהיה שם. על כן, אני מפצירה בכך להלל את האל ברוך הוא בכוונה רבה ולהתפלל שתזכנה לבוא למקום שבו שוכנות אמותינו.⁴¹

נורמן טרנור עמד על כך שמטרתה של מחברת התחינה לא הייתה לספק לשומעיה 'סיוור' במעמקיו של גן העדן (כפי שעשו דנטה ומחברים נוצרים אחרים בימי הביניים). מטרתה הייתה שונה – תחינה לאל שיציל את עמו ויגאל אותו. דאגתה של שרה בת טובים הייתה אפוא לכלל ישראל ולגאולת ישראל הקולקטיבית ולא למנוחתו הנכונה של הפרט בגן העדן.⁴²

ג. גן עדן של ראשית וגן עדן של אחרית

לאור מיעוט ההיקרויות המפורשות של גן עדן בסדרי התפילה, נשוב עתה לשתי הופעותיו העיקריות בליטורגיה, שבהן עסקנו לעיל: ברכות החתנים וטקסי הזיכרון. על אף השוני ברקע של שתי ההופעות הללו ובאופי של הזכרת גן העדן, דומה שיש זיקה בין שתי ההיקרויות הליטורגיות הללו.⁴³ שתייהן נאמרות במהלך טקסים הקשורים באירועי מעגל החיים ושתייהן קשורות ל'טקסי מעבר' (Rites de Passage). טקסי מעבר הם ריטואלים המלווים את מעברו של אדם משלב לשלב וממצב או מעמד אחד למשנהו. הם מסמנים את התמורה הזאת, ולא פחות מכך – מממשים אותה.⁴⁴

41 התחינה לקוחה מן הספר: Tracy Guren Klirs, *The Merit of Our Mothers: A Bilingual Anthology of Jewish Women's Prayers*, Cincinnati 1992, pp. 37-39. אני מודה לרפָה גורין קלירס, חוקרת תחינות נשים, על שהפנתה את תשומת לבי לתחינה ולחומר המחקרי על אודותיה. עוד על תחינה זו, ראו במאמריהם של ויסלר וטרנור, שם.

42 טרנור (לעיל, הערה 40), עמ' 357, כותב: 'In Sarah's *tehinna*... [there is an] overriding concern for the group, for *klal Yisroel*, all of the Children of Israel, and their ultimate collective redemption'

43 שמואל גליק השווה בין ברכת חתנים לברכת אבלים מבחינת תוכן ומעמדן, במסגרת השוואת מנהגי הנישואין למנהגי האבלות. ראו: שמואל גליק, אור נגה עליהם: הזיקה שבין מנהגי נישואין למנהגי אבלות במסורת ישראל, אפרת תשנ"ז, עמ' 225-315. הקשר בין השניים בא לידי ביטוי גם במה שמסופר על הסופר יחיאל דינור (ק. צטניק), שביקש לומר ביום נישואיו את תפילת 'אל מלא רחמים', ובכך לקיים את שבועתו לנספים בשואה, שלהם הקדיש את יצירתו.

44 את התאוריה של טקסי המעבר פיתח ון גנפ (Arnold Van Gennep, *The Rites of Passage*, Paris 1909 [English translation by Monica Vizedom and Gabrielle Caffé,

גן העדן מוזכר כאמור בשניים מארבעת הטקסים העיקריים של מעגל החיים היהודי: בנישואין ובמוות.⁴⁵ מה גרם לשני טקסי המעבר הללו להתייחס לגן העדן, וליתר דיוק לגני העדן? הרי גן העדן של שבע ברכות הוא זה של ראשית הבריאה ואילו גן העדן של תפילות הזיכרון הוא גן העדן של אחרית חיי האדם, המתקיים באופן בו זמני במקביל לעולמנו שלנו.

האנתרופולוג ויקטור טרנר עמד על כך שאדם העובר טקס מעבר חווה מצב לא שגרתי. פרק זמן זה חומק מכל אפשרות של הגדרה וכולט בניזילותו לעומת המבנה המוצק של מה שבא לפניו ולאחריו. וכך האדם השרוי בו מצוי בתוך הזמן ובאותה עת מחוצה לו. במחקרים שערך בשנות החמישים בקרב שבט הנדמבו גילה טרנר שבפרק זמן זה שרויים החווים אותו במצב שוויוני ונעדר היררכייה ומעמדות. הוא כינה את פרק הזמן הזה: קומוניטס.⁴⁶ אם נשווה זאת למקרים שאנו דנים בהם, הרי פרק הזמן המיוחד הזה יכול להזכיר את גן העדן, שהוא מקום שאינו מקום ומחות שאינה נתפסת.

במקרה של טקס הנישואין, עלילת הבריאה המובאת בשבע הברכות היא זו שבעטיה התייחס מחבר הברכה לגן העדן, וראינו שגן עדן מופיע גם בהקשרים אחרים של סיפור תולדות העולם (למשל בסדרי העבודה). כמו כן עמדנו על כך שהופעתם של אדם וחווה כזוג הראשון והמופתי היא זו שזימנה את הקישור לטקס יצירת הזוגיות במסורת ישראל (כמו במסורות אחרות). ואולם, אם בטקס הנישואין זוקק הנרטיב הליטורגי את אזכור גן העדן, הרי במקרה של תפילות האשכבה מזמנת זאת הסיטואציה עצמה: הנפרדים מן המת (או המעלים את זכרו) שרויים במצב כאוטי ובחוסר אונים, והתקווה שהוא שרוי בגן עדן יכולה להרגיע את הלבבות ולהקל על כאב הפרידה.

את אזכור גן העדן בשבע הברכות חיברו חכמי התלמוד על פי הסיפור המקראי, ואילו תפילת 'אל מלא רחמים' היא תפילה מאוחרת למדי. ואולם ההבדלים בין שני הטקסטים הללו, השייכים לרבדים ליטורגיים ואנושיים שונים, אינם מתמצים בכך. בשבע ברכות מופיע גן העדן כדימוי: 'שמח תשמח רעים האהובים כשמחך יצירך בגן עדן מקדם'. אין כאן ביטוי של רצון לשיבה לגן עדן, אלא רצון ששמחת

45 (Chicago 1960) והרחיב ויקטור טרנר (ראו לדוגמה: התהליך הטקסי: מבנה ואנטי מבנה, תרגם נעם רחמילביץ', תל-אביב 2004).

46 גן העדן אינו מופיע בטקסים הקשורים בלידה ובכר המצווה. עם זאת, כברית מילה לתינוק היתום מאב נאמר: 'שמח האב בגן עדן ביוצא חלציו', וכברית לתינוק היתום מאם נאמר: 'שמח האב ביוצא חלציו. ותגל אמו בגן עדן בפרי בטנה'. כאן המציאות הטרגית היא זו שבעטיה נזכר גן עדן.

46 טרנר (לעיל, הערה 40), עמ' 88-89, 117-143. ואכן, דימוי גן העדן מתאים לעמידה במצב של מציאות כמו-אלטרנטיבית. הופמן קבע שהקומוניטס בהקשר יהודי-נוצרי הוא מצב קרוב במשמעו למצב של 'מלכות האל'. ראו: Lawrence Hoffman, 'Life Cycle as a Religious Metaphor', *Life Cycles in Jewish and Christian Worship*, ed. Paul Bradshaw and Lawrence Hoffman, Notre Dame 1996, p. 8

הזוג תהיה כמו זו של אדם וחווה.⁴⁷ לעומת זאת, בתפילות ההשכבה מופיע גן עדן כייחול מפורש וקונקרטי ש'בגן עדן תהא מנוחתו'. במילים אחרות, אם המתפללים מבקשים לחוש טעם כטעם גן עדן עלי אדמות בזיקה לנישואין, הרי הם מבקשים שהמת יחווה את גן העדן ממש, כשהוא עצמו כבר אינו דר בעולמנו. וכשם שהם קושרים את החוויה לראשית קמאית ומבקשים להזכיר את ממד הראשית והבריאה בקשר להיווצרות הזוג הראשון, כך הם קושרים את החוויה לאחרית העולם ומבקשים לסייע לנפטר לעשות את כבוד הדרך הנחוצה כדי שימצא לעצמו מנוחה נכונה.

ד. סיכום

לאור השוני הגדול בין דמותו של גן העדן בשבע הברכות לעומת דמותו בתפילת אל מלא רחמים ובשאר תפילות ההשכבה, עולה השאלה: האם לפנינו שתי מהויות שונות בתכלית, ומדובר למעשה רק בשם זהה?⁴⁸ על אף ההבדלים בין גני העדן בשתי ההיקרויות הליטורגיות, דומה שניתן לחוש בדמיון בין השניים, ונראה שבתודעת המתפללים (לפחות דוברי העברית שביניהם) הם קשורים לאותו שדה סמנטי ולאותה משפחה של משמעויות, ועל כן ההבדלים ביניהם יכולים להיטשטש.⁴⁹

גם אם תמונת גן העדן שונה בשני ההקשרים הליטורגיים וגם אם הווייתו שונה, עדיין ניכר קשר בין שני המקרים שבהם מוזכר גן העדן בתפילה: בשניהם נאמרת

47 בספר העיטור נאמר: 'ואיתשל לרבינו שרירא: "שמח תשמח" במאי חתים, "משמח ציון בכניה" או "משמח חתן וכלה"? ובגמרא "משמח חתן" וכ"כ מר, ומנהגא דידן "משמח עמו ובונה ירושלים"' (ורשה תרל"ד, שער שני, סד ע"ב; וראו: הילדסהיימר [לעיל, הערה 5], עמ' קטו-קטז). חיתום זה של הברכה, שבנוסח הגמרא ובנוסחים המוכרים שייך לברכת 'שוש תשיש' הקודמת לברכה דידן, והמתאים לה מבחינת עלילת הבריאה, יש בו כדי ללמד כי אלה שיצרו אותו ביקשו להדגיש את הגאולה המיוחדת עלי אדמות ולא את זו של גן עדן. מהלך כזה, של ברכה המתחילה בגן עדן וממשיכה בהוויית העולם הזה, ניכר כאמור גם בברכת הבתולים (ראו לעיל, הערה 12), המתחילה באדם וחווה ומסיימת בזרעו של אברהם. אם כך הוא הדבר, ייתכן שחתימה לא שגרתית זו היא בבחינת בקרה לברכה שיכולה להיותפס ככעלת אופי אסכולוגי.

48 אם נשתמש במונחים בלשניים, נשאל אם מדובר בפוליסמיה, דהיינו ריבוי משמעויות שיש ביניהן קרבה אטימולוגית או סמנטית, או בהומונימיה, דהיינו מילים הנהגות באופן זהה אבל דובר השפה חש שאין כל זיקה ביניהן. ראו: גד בן עמי צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א, עמ' 58-63.

49 וראו: תמר סוברן, שדות סמנטיים: עיון בלשני-פילוסופי בקשרי משמעות, ירושלים 1999. על הקשר בין גן עדן של ראשית ובין אחרית הימים, ראו: יהודה קיל, 'המשכן, המקדש והגן בעדן מקדם', שנה בשנה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 225-255.

התפילה בצומת מרכזי בחיי האדם ובעת שהוא עובר ממצב למצב. בשני המקרים בא הטקס להוציא את חווייו מקיום שוטף של שגרה ולהעבירם לממד אחר, נשגב ומלא הוד.

גן העדן מופיע בתיאור עבר קמאי (שבע ברכות) או במסגרת של תפילות השכבה וזיכרון, הבאות לנחם ולטעת תקווה בלבות האבלים, אך לא בתפילות הקבע והחובה של יומיום ואף לא של שבת. לנוכח ריבוי הבקשות המצויות בתפילה – על גאולת ישראל, על שיבת ציון, על בניית בית המקדש, על החזרת עבודתו ועל בוא המשיח – בולטות בהיעדרן בקשות קונקרטיים הקשורות בגן עדן ובחיי העולם הבא.

לכאורה, הצרות שתכפו על ישראל במהלך הדורות היו צריכות להביא אותם לבקש מזור לצרותיהם במציאות שמעבר לעולם הזה, אבל לא כן הוא.⁵⁰ גם אם היהודים מקווים שאחריתם תהיה בעולם הבא, הרי שבקשתם העיקרית היא לראות את עולמם בחייהם.⁵¹ ואולי הרצון להיבדל מן הנוצרים, שהדגישו בליטורגיה שלהם את גן עדן והגיהנום ואת חטאו של האדם הראשון,⁵² הוא שהביא למיעוט הופעותיו של גן העדן בתפילות ישראל.⁵³

50 האזכורים הבודדים של גן העדן בטקסטים שנכתבו לאחר גזרות תנ"ו במסע הצלב הראשון (תפילות 'זכור' והפיוט 'אקדמות מילין') הם אולי בבחינת היוצא מן הכלל המעיד על הכלל.

51 אווירת העולם הבא באה לידי ביטוי במאמרים אחדים של חז"ל על יום השבת: 'שבת – אחד מששים לעולם הבא' (בבלי, ברכות נז ע"ב); ובשם ר' חנינא בר יצחק מובאת האמרה: 'נובלת העולם הבא – שבת' (בראשית רבה יז, ה, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 157). טעם העולם הבא המורגש בשבת מצוי גם בכמה זמירות לשבת (למשל הבית האחרון של הפיוט 'מה ידידות'). ואולם יש לשים לב לכך שהמטרה כאן אינה עיון בעולם הבא ובטבעו. אדרבה, הדגש הוא על כך שהייחול לעולם הבא ולמנעמיו מתממש, גם אם במידה מוקטנת, בעולם הזה דווקא.

52 מוטיב חטא אדם הראשון, שהוא מוטיב מרכזי בליטורגיה הנוצרית לגווניה, אינו כה בולט בתפילות ישראל. הוא מופיע למשל בפיוט 'אדון אֵם מעשים' לר' שמעון בר יצחק, הנאמר לפי מנהג אשכנז ומנהג החסידים ביום השני של ראש השנה: 'שִׁוּרַת הַדִּין רְאֵתָה עֵינֵי, נִבֵּין תְּחִלָּה מֵאָדָם הַקְּדָמוֹנִי, בְּצֵלֶם אֱלֹהִים נִבְרָא בְּעֶדֶן גִּנֵּי. / מֵעַת הַיּוֹם פִּי מִמְלַכְתָּ, בִּיקָר לֹא לָן וְנִגְרַשׁ בְּשִׁלְכָת, וְאֵת לְהַט הַחֶרֶב הַמֵּתִהֶפֶכֶת'. ואולם ההבדל העיקרוני בין 'אדם הקדמוני' הנזכר כאן לאופיו בליטורגיה הנוצרית, הוא שחטאו של אדם הראשון אינו אלא הראשון מבין רשימה ארוכה של חטאים של גיבורי התורה ולא התגלמותו של החטא.

53 הדבר בולט לא רק בסדרי התפילה אלא גם באיקונוגרפיה, למשל באמנות בית הכנסת העתיק. עולם הדימויים והסמלים נלקח מן העולם הזה, הסובב והמוחשי. סצנות מקראיות, חזית המקדש (או ארון הקודש), ואף גלגל המזלות מתארים את העולם המידי, שהציבור חווה ישירות. הציפייה לגאולה באה לידי ביטוי בזיקה לעולם הֶרְאֵלִי – בניית המקדש והשבת הכהנים לעבודתם. לעומת זאת, האמנות הכנסייתית הנכיחה את גן העדן ואת הגיהנום ככריות העומדות בפני המתפלל במקום תפילתו. וראו במאמרה של אלישבע רבל נהר בכרך זה.

אכן, בתפילות ישראל ניכרת רתיעה מעיסוק בעניינים שמאחורי הפרגוד, שאין המתפלל יכול לתפוס אותם. ייתכן שמשום כך אין גן עדן מופיע בליטורגיה היהודית, הממוסדת והעממית כאחד, כמשאת נפש וכמוטיב מרכזי. המקום היחיד שבו מופיע גן העדן באופן מפורש הוא בתפילות הזיכרון לנפטרים ('אל מלא רחמים' אצל האשכנזים, 'אשכבה' אצל עדות המזרח ותפילות 'זכור'), לשם הקלה על הכאב הכרוך בפרידה מן הנפטרים וכדי לייחל להם טוב באשר הם שם. תפילות ישראל עוסקות אפוא בישועת הכלל יותר מאשר בגאולת היחיד; בחיים עלי אדמות יותר מאשר בחיי העולם הבא; ובגאולת העולם הזה ובתיקונו יותר מאשר במנעמי גן העדן ובחיי העולם הבא.⁵⁴

54 בשולי הדברים נבקש לציין, כי אם תפילות ישראל המסורתיות אינן מגלות עניין רב למדי בגן עדן, הרי סידורי תפילה רפורמיים קלסיים מתעלמים במודע מן הבקשות הקשורות בגן עדן לעתיד לבוא. אמנם גן עדן של ראשית נזכר בשבע ברכות בליטורגיה הרפורמית, אך אין אנו מוצאים בקשות מפורשות שהנפטר ינוח בגן עדן. לדוגמה, המשפט 'בגן עדן תהא מנוחתו' הושמט מתפילת 'אל מלא רחמים'. הסיבה לכך היא הרתיעה מכל עיסוק בשאלת העולם הבא, תחיית המתים וכל כיוצא באלה. ראו דברי יעקב פטוחובסקי בתוך: משה יצחק אלכוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם יהושע עמיר, ערך והשלים יוסף היינמן, תל-אביב תשל"ב, עמ' 326-327. כמו כן, מושמט מן התפילה הציון של מתן צדקה ('בעבור שבלי נדר אתן צדקה לעילוי נשמתו...') בגאולת נשמת הנפטר, כדי להימנע מן ההיבט המאגי הכרוך בכך. בשנים האחרונות ניכרת נכונות גדולה יותר לכלול את גן העדן בתפילות הרפורמיים ואף להבנה סמלית של המושג.